

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿԻ
ԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄԸ ՎԻԿՏՈՐ ԼԱՆԳԼՈՒԱՅԻ
ՀԵՏԱՁՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

XIX դ. ֆրանսիական հայագիտական դպրոցը զարգանում էր հայ դասական պատմագիտության ավանդույթների և Առաքավոր Ասիայի երկրներում հայտնաբերվող ու վերծանվող սեպագիր արձանագրությունների նյութերի համադրման հիման վրա: Հայեցակարգային մոտեցումներ մշակելիս՝ կարևոր տեղ էր տրվում պատմագիտական ուսումնասիրությունների բնագավառում հայկական սկզբնաղբյուրների թարգմանությանը:

Հայոց պատմության ուսումնասիրության խնդրում հատկապես նշանակալից են ֆրանսիացի հայագետներ Ժան Սեն-Մարտենի (1791-1832 թթ.), Վիկտոր Լանգլուայի (1829-1869 թթ.), Մարի Բրոսեի (1802-1880 թթ.), Էդուարդ Ղյուկորիեի (1807-1881 թթ.) աշխատությունները, որոնցում հետազոտված է Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» երկը՝ պատմա-աշխարհագրական, քաղաքական և հոգևոր-մշակութային պատմության հարցերի քննարկման առումով:

Պատմահոր երկի նկատմամբ հետաքրքրությունը Ֆրանսիայում դրսևորվել էր դեռևս XVII դարում՝ Լյուդովիկոս XIV-ի (1643-1715) գահակալության ժամանակ: Ֆրանսիայի ֆինանսների նախարար Ժան-Բատիստ Կոլբերն Արևելք գործուղված ֆրանսիացի արևելագետ և հնագետ Անտուան Գալանին հանձնարարել էր ձեռք բերել հայկական հին ձեռագրեր¹, հատկապես Մովսես Խորենացու երկը՝ 1841 թ. Վենետիկի Սուրբ-Ղազարում լույս տեսավ Մովսես

¹ R. Kévorkian, *Manuscripts arméniens* (de la Bibliothèque nationale de France), Paris, 1998, p. IX, X.

² Համաձայն Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի նախագահ Ժան Պիեռ Անգղեմիի՝ Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանում հայկական ձեռագրերի հարուստ ֆոնդի առաջին նմուշները մուտք են գործել արքունի հավաքածուներ XVI դ. կեսին՝ Հենրի II-ի (1547-1559) թագավորության ժամանակ: Ժան Պիեռ Անգղեմին գրում է. «Այս ֆոնդի առկայությունը համարվում է հայկական քաղաքակրթության հանդեպ ֆրանսիացի մտավորականների հետաքրքրության արտացոլումը», (տես R. Kévorkian, *Op. cit.*, p. V):

խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» երկի՝ Լըվայան Դը Ֆլորիվալի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ գրաբար տեքստին զուգահեռ¹։

Ֆրանսիացի հայագետներից տեսական՝ պատմա-փիլիսոփայական մոտեցումներով առանձնանում է Վիկտոր Լանգլուան, ով կարևորել է Պատմահոր մեծ ներդրումը՝ «Ասիայի ազգերի տարեգրությունները կազմելու» խնդրում²։ Մովսես Խորենացու երկի աղբյուրագիտական հիմքի պատմագիտական կարևորությունը հետազոտողը պայմանավորել է նրանում պարունակված եզակի տեղեկություններով, քանզի Պատմահայրը «մեզ համար պահպանել է անտիկ դասական գրողներին անհայտ մնացած փաստերի հիշողությունը, և որ մեզ է փոխանցել կորած հունարեն և քաղղներեն (իմա՝ բաբելոնյան-Ա.Դ.) աշխատություններից հատվածներ»³։

Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» երկը միջնադարում եղել է հայ ժողովրդի, ինչպես նաև Արևելքի հին և միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր։ Սակայն նոր ժամանակներում Պատմահոր ապրած դարաշրջանը և նրա աշխատության գնահատման խնդիրը պատմագիտության որոշ շրջանակներում «զերքննադատության» ենթարկվեց։

Վ. Լանգլուան անդրադառնալով այս հարցին՝ հետևյալ բացատրությունն է տվել. «Եթե որոշ հայտնի քննադատներ կասկածանքով են վերաբերվել Մովսես Խորենացու բարեխղճությանն ու ճշմարտացիությանն, ապա պատճառն այն է, որ նրանք բոլորովին չեն փորձել համեմատել նրա շարադրանքն իր ժամանակակից Ղազար Փարպեցու պատմությունների հետ, որը նշում է Մովսեսի հիշատակած բազմաթիվ փաստեր, չնայած որ երկու հեղինակներն էլ երբեք իրար հետ չեն խորհրդակցել, և նրանք (քննադատները-Ա.Դ.) բոլորովին չեն փորձել զուգահեռներ անցկացնել Հայոց Շերողտոտ-

¹ P. E. Le Vaillant de Florival, Moïse de Khorène Histoire de l'Arménie, Venise, 1841. Փարիզի արևելյան լեզուների դպրոցի հայերեն լեզվի դասախոս Լըվայան Դը Ֆլորիվալը դեռևս 1836 թ. ֆրանսերեն թարգմանել էր Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ը, սակայն թարգմանությունում եղած որոշ անճշտությունների պատճառով այն շուտով հանվել էր շրջանառությունից։ 1841 թ. թարգմանության հրատարակմանը, ըստ Վ. Լանգլուայի, զգալի օգնություն էր ցուցաբերել Մխիթարյան միաբան և Սբ. Էջմիածնի Սինոդի անդամ Գաբրիել Այվազովսկին (V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1867, t. II, p. 52 ; Jacques-Charles Brunet, Manuel du libraire et de l'amateur de livres: Nouveau Dictionnaire Bibliographique, Paris, 1862, t. III, p. 1921).

² V. Langlois, Etude sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, Paris, 1861, p. 310.

³ Նույն տեղում։

սի (Herodote de l'Arménie) (Մովսես Խորենացի-Ա.Դ.) հաղորդած տեղեկությունների և հույն ու լատին հեղինակների երկերում եղած հիշատակությունների միջև»¹։ Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի վերաբերյալ քննադատական կարծիքների մասին հետաքրքիր է Լըվայան Դը Ֆլորիվալի հետևյալ միտքը. «Քննադատությունը հեշտ է, դժվարն՝ արվեստ ստեղծելն է»²։

Վ. Լանգլուան Պատմահոր կենսագրության առնչությամբ հետևելով հայ պատմագրության տվյալներին՝ ընդունել է, որ Մովսես Խորենացին ծնվել է IV դ. երկրորդ կեսին Տարոն գավառի Խորնի կամ Խորոնք³ գյուղում, և փաստարկելով Թովմա Արծրունու հաղորդած տեղեկությունը⁴ նշել, որ Պատմահայրն ապրել է դեռևս 484 թ.⁵ բյուզանդական կայսր Ջենոնի⁶ ժամանակաշրջանում և մահացել է ավելի քան հարյուր տարեկան հասակում⁷ Տարոնում ու

¹ Լույն տեղում, p. 305-306.

² P. E. Le Vaillant de Florival, Op. cit., p. XIII.

³ Մանրամասն տե՛ս Ա. Մուշեղյան, Մովսես Խորենացու դարը, Ե., 2007, էջ 29-33:

⁴ Ըստ Թովմա Արծրունու՝ «Մահակս այս այն Մահակն է (Բագրատունի-Ա.Դ.), որոյ հրամանս գրեաց մեծ վարդապետն Մովսես տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց մեծաց, հրաշագան յօրինուածով, սկսեալ յԱղամայ մինչ ի կայսր Ջենոն. որոյ ժամանակ կենացն տևեալ ձգեալ ամս 8/ լի և պարարտ ծերութեամբ...» (Թովմայի Վարդապետի Արծրունիոյ, Պատմութիւն տանն Արծրունեայ, Թիֆլիս, 1917, էջ 133):

⁵ Ջենոն կայսրը երկու անգամ է գահակալել՝ 474 թ. փետրվարից 475 թ. հունվարն, այնուհետև՝ 476 թ. օգոստոսից մինչև 491 թ. ապրիլ (The Cambridge Medieval History, vol. IV, The Byzantine Empire, Cambridge, 1966, p. 776):

⁶ V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, Paris, 1867, t. II, p. 47-48.

Ստ. Մալխասյանցը (Խորենացու առեղծվածի շուրջը, Ե., 1940, էջ 113), Գ. Մարգարյանը (Мовсес Хоренаци. История Армении. Перев. с древнеармянского яз., введение и прим. Г. Саркисяна, Ер., 1990, с. XXIII-XXXVI), Ա. Մուշեղյանը (Մովսես Խորենացու դարը, Ե., 2007, էջ 28 և այլ) իրենց հետազոտություններով, մերժելով Մովսես Խորենացուն ավելի ուշ շրջանի (VII դ., VIII դ. կամ IX դ.) հեղինակ համարելու և նրա երկի նկատմամբ Ա. Կարիերի (A. Camière, Nouvelles sources de Moïse de Khoren, Vienne, 1893, p. VI-VII), Գր. Խալաթյանցի (Հանդես ամսօրեայ, Մովսես Խորենացու նորագույն աղբյուրների մասին, Վիեննա, 1897, N 10, 11, 12, էջ 359, Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды, Москва, 1903, с. 359), Ռ. Թոմսոնի (Moses Khorenats'i. History of the Armenians. Transl. and comment on the literary sources by R.W. Thomson, Ann Arbor, 2006, p. 59-60) և այլոց մոտեցումները, հիմնավորապես ապացուցել են այն իրողությունը, որ Մովսես Խորենացին իր «Պատմութիւն Հայոց»-ը գրել է V դարում:

թաղվել Մուշ քաղաքի մոտ գտնվող Առաքելոց վանքի եկեղեցում, որը կոչվում է նաև Ղազար կամ Ելասար¹:

XIX դ. սեպագիր արձանագրությունների հայտնաբերմանն ու վերծանմանը զուգընթաց, պատմաբանասիրության մեջ նաև փորձ կատարվեց հնագիտական նորահայտ փաստերով ստուգել ավանդաբար ընդունված ազգերի բիբլիական ծննդաբանությունը, որի արդյունքում կասկածներ արտահայտվեցին Հին Կտակարանի վրա հիմնըված ազգերի ծննդաբանությունների մեկնությունների կապակցությամբ: XIX դ. երկրորդ կեսին Մովսես Խորենացու երկի գերքննադատությունը հաշվի չէր առնում նրա դարաշրջանին բնորոշ գաղափարական սկզբունքները: Նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր հայոց հին պատմության սկզբնաղբյուրային փաստերի նկատմամբ ժառողական մոտեցմամբ: Այդպիսի գերքննադատությունը Վ. Լանգլուան բացատրել է Պատմահոր դարաշրջանում (V դ.) գերակայող գաղափարների իրական պատկերի անտեսմամբ: Ընդունելով այն փաստը, որ V դ. հայ պատմիչներն որոշակի հարցերին վերաբերող իրենց ուսումնասիրություններում հենվում էին պատմական օտար սկզբնաղբյուրների և Աստվածաշնչից եկող կրոնագաղափարական ընկալումների համադրման վրա, Լանգլուան գրելում էր, որ Մովսես Խորենացին, ում որոշ հետազոտողներ համարում էին Եվսեբիոսի «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանության հեղինակ, որպեսզի գրի իր հայրենիքի ծագման պատմություն, անկասկած ներշնչվել է այդ աշխատության ընթերցումից: Համաձայն Վ. Լանգլուայի՝ «Մովսեսն ապրում էր հիրավի մի դարաշրջանում, երբ գաղափարները շրջադարձ էին կատարում դեպի նախնական սինկրետիզմ², որը բացատրում է, թե ինչպես քրիստոնյա հին տարեգիրները լուծեցին դժվարին խնդիրը՝ աստվածաշնչյան տոհմաբանությունը կապելով ազգային ծննդաբանություններին և այս երկարատև կիսա-հերոսական և կիսա-պատմական սերունդները հասցնելով մեկ ընդհանուր ակունքի, որի ավանդույթները նվիրված էին գոյությանը»³:

Հայոց պատմության եթնոհոգևոր հիմքերն իրենց արտացոլումը ստանալով պատմագրության և աստվածաբանության մեջ՝ սկզբնաղբյուրային նշանակություն են ունեցել պատմափիլիսոփայական իմաստավորման համար, որը որոշակի հիմքեր էր տալիս

¹ V. Langlois, Collection..., p. 48.

² Համոզմունքների, պատկերացումների տարբեր համակարգերի համաձայնեցում կամ միաձուլում՝ փիլիսոփայական և կրոնական պատկերացումներում:

³ V. Langlois, Etude ..., p. 310.

ֆրանսիական հայագիտական դպրոցին տեսական վերլուծություններ կատարելիս:

Գոյաբանության տեսանկյունից անդրադառնալով պատմությանը՝ ֆրանսիացի հետազոտող Լա Կրոզը (1661-1739) գրել է. «Սովորաբար պատմությունը բաժանում են սուրբ և աշխարհիկի. առաջինը ներառված է Հին և Նոր Կտակարանների սուրբ Գրքերում, երկրորդը՝ Հին աշխարհի մնացած բոլոր հուշարձաններում... Աշխարհիկ պատմությունը բաժանվում է անհայտ և անորոշ, առասպելական և պատմական ժամանակների»¹: Հաջորդ դարի երկրորդ կեսին պատմության ուսումնասիրության և գնահատման հարցում կարևորվում էր կրոնափիլիսոփայական մեթոդաբանությամբ մոտեցումը:

Վ. Լանգլուան իր դարաշրջանի այն եզակի գիտնականներից էր, ով կրոնական գոյաբանության տեսակետից Մովսես Խորենացու՝ հայ ազգի ծագման մասին հայեցակարգը պայմանավորել է հոգևոր ուղիով ազգային արմատներին անդրադարձով: Հետազոտողը խնդրին մոտեցել է պատմաբանասիրական և կրոնափիլիսոփայական գիտելիքների համադրման սկզբունքով՝ գրելով. «Այս սինկրետիկ մեթոդը, որը մաս և հնարավորություն էր տալիս անցնել մի այնպիսի բարդ հարցի, ինչպիսին ժողովուրդների ծագումն է՝ պայմանավորված դարերի հավատալիքով (այսինքն՝ յուրաքանչյուր դարաշրջանի կրոնական վիճակով-Ա.Դ.), հատկապես վերջին ժամանակներում քննադատության հսկողությանն է ենթարկվել, և սբ. Գրքի մեկնողականությունը ջանքեր գործադրեց հատվածաբար քննելու խառը ծննդաբանություններից յուրաքանչյուրը, որտեղ բիբլիական տարրն արհեստականորեն համադրվել է աշխարհիկ տարրին և մի տեսություն սկզբնավորել՝ անկասկած հնարամիտ, բայց ոչ մի կապ չունեցող քննադատության ընդունած՝ փիլիսոփայական գիտությամբ հիմնավորված հիմնարար սկզբունքների և ժամանակակից բանասիրական հայտնագործություններով վերահսկվող տվյալների հետ»:

Սինկրետիկ մեթոդի կիրառման արդի փուլը նույնպես վկայում է, որ պատմության հետազոտության կրոնափիլիսոփայական քննարկումները մեծագույնս պայմանավորված էին XIX դարում մշակված ըմբռնումներով: Այս տեսանկյունից քննարկելով հեթանոսական և քրիստոնեական փոխազդեցությունների խնդիրը՝ Ֆ. Վելանը XX դ. 80-ական թթ. գրել է. «Դասական հեթանոսական ավան-

¹ M. La Croze, Abrege de l'Histoire universelle, Breme, 1765, p. 1.

² V. Langlois, Etude..., p. 311.

դույթին քրիստոնեության հարաբերակցությունը քաղաքագետները և քաղաքական մտքի պատմության մասնագետները շատ հաճախ դիտել են որպես մի հակադրություն... Այնուամենայնիվ, արդարության մասին բիբլիական և դասական-փիլիսոփայական գաղափարներն իրենց բովանդակությամբ ամբողջապես միանման են, ինչը լավագույնս ամփոփված է ստանդարտ հունական բանաձևում, որպես *ամենքին տալ իր հասանելիքը*¹:

Վ. Լանգլուան սինկրետիկ մեթոդով է մոտեցել արևելյան քրիստոնյա ժողովուրդների ծագումնաբանության ուսումնասիրությանը և անդրադառնալով Աստվածաշնչին որպես պատմական սկզբնաղբյուրի՝ դրանով է պայմանավորել տարբեր տոհմաբանությունների ուսումնասիրության մեթոդաբանական ընդհանրությունը: Այդ տեսակետից նա գրել է. «Ասիայի բոլոր քրիստոնյա ազգերը, որոնք գտնվել են այդ դժվարության առջև իրենց ծագումը բերել են Նոյ նահապետից՝ նրա երեք որդիներից մեկի հետ կապելով իրենց ազգային ծագումնաբանությունները: Հայերն իրենց անվանադիր նախնի Հայկին սերած են համարում Հայբեթից՝ բավականին դժվար ընկալելի ազգակցական կապով: Մովսեսն ինքը հաստատում է մի անձի գոյությունը, որի հիշատակումը չի հանդիպում ոչ մի տեղ Աստվածաշնչում և շտապում է նշել, որ ասորի գիտնականի բարեխղճության հիման վրա է տվել հայ ազգի նահապետերի ծննդաբանությունը»²:

Ըստ Վ. Լանգլուայի՝ Մովսեսը խորենացին մի կողմից՝ գործունեք Ծննդոց գրքի Ժ գլխի տոհմաբանության, մյուս կողմից՝ ազգային ավանդույթների հետ, քանզի՝ «համաձայն իր ժամանակներին դավանած գաղափարների, նրան անհրաժեշտ էր միահյուսել հերոսների և Հայկի ցեղի արքաների հաջորդականությունը Նոյի և Հայբեթի սերունդին: Նրա Պատմության առաջին գլուխներում կարելի է տեսնել այն միջոցը, որ նա օգտագործել է և այն հեղինակությամբ (ինձա՝ Մար Աբաս-Ա. Դ.), ում նա վկայակոչել է, որպեսզի Գամերի և Թորգոմի միջև ավելացնի Ծննդոցում չհիշատակվող մի առասպելական կերպար՝ Թիրասին, ով ծառայում է որպես միավորող կապ Նոյի որդիների և Հայաստանի անվանադիր նախնի Հայկի միջև»³:

Վ. Լանգլուան Թիրասին՝ Մովսես խորենացու հիշատակած տոհմաբանության մեջ ավելացված առասպելական կերպար է հա-

¹ Frederick G. Whelan, *Justice: Classical and Christian – Political Theory*, vol. 10, N 3, August, 1982, p. 435-460.

² V. Langlois, *Etude ...*, p. 310-311.

³ Նույն տեղում, p. 311-312.

մարել: Մակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ Հին Կտակարանում հիշատակված Յաբեթի որդիների թվում են Գամերը և Թիրասը («Յաբեթի որդիներն են Գամերը, Մագոգը, Մադան և Թիրասը»)¹: Իսկ ըստ Մովսես Խորենացու պահպանած տեղեկության՝ «Յաբեթ ծնանի զԳամեր. Գամեր ծնանի զԹիրաս»²: Ըստ Հին Կտակարանի՝ Գամերի որդիներից է Թորգոմը³, իսկ Մովսես Խորենացու պահպանած ցուցակի համաձայն՝ «Թիրաս ծնանի զԹորգոմ. Թորգոմ ծնանի զՀայկ»⁴: Այսինքն՝ բիբլիական տոհմաբանությամբ՝ Թորգոմը Թիրասի եղբոր՝ Գամերի որդին էր, իսկ ըստ Պատմահոր պահպանած տեղեկության, որը գալիս էր Մար Աբասի երկից, Թիրասը Թորգոմի հայրն էր:

Հատկանշական է, որ այս տարբերության⁵ առնչությամբ Մովսես Խորենացին գրել է. «Ամենայն ի ժամանակագրացն գրեն ... զԹիրաս՝ չորրորդ ի Նոյէ, իսկ Յաբեթայ երրորդ. թեպետ եւ ըստ մերում թարգմանութեանս (սբ.Գրքի) ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի»⁶:

Բ. եպիսկոպոս ճուղուրյանցն անդրադառնալով Ա. Գարագաշյանի՝ Պատմահոր շարադրանքի այս հատվածի քննադատությանը՝ գրել է. «Խորենացու բերած այս ազգաբանության (Յաբեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ) մասին Գարագաշեանն առանց արժանին ուշադրութեան՝ գրում է. *Յայտնի է թէ այս ազգաբանութիւնը ծննդոց է*: Այդ անունները յիրաւի կան ծննդոց Գրքի մէջ, սակայն՝ ոչ նոյն կարգը ազգաբանութեան, այնտեղ՝ Գամեր և Թիրաս եղբայրներ են, մինչ Խորենացու ցանկում՝ հայր և որդի»⁶: Նա նշել է, որ Պատմահայրը Նոյի երեք որդիների ազգաբանությունը «շարում է իւր Հայոց պատ-

¹Գիրք Աստուածաշունչք Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1880, Ծննդ., Ժ. 2:

²Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1991, էջ 19:

³Ծննդ., Ժ. 3:

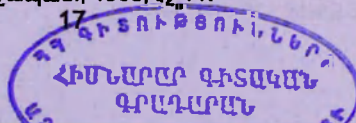
⁴Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁵Այս հարցին անդրադարձել է Ատ. Մալխայանցը՝ (Բանասիրական հետազոտություններ, Ե., 1982, էջ 116-117) քննելով աստվածաշնչյան և Մովսես Խորենացու կազմած տոհմաբանական ցուցակները:

⁶Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 19-20, «ամենայնք ի ժամանակագրացն գրեն... զԹիրաս՝ չորրորդ ի Նոյէ, իսկ Յաբեթայ երրորդ, թեպետ և ըստ մերում թարգմանութեանս ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի: Իսկ զՄեստրայիմ չորրորդ ի Նոյէ և երրորդ ի Բամայ՝ ոչ ի մերում թարգմանութեանս և ոչ ի ժամանակագրաց ուրեք կարգեալ գտանիմք: Այլ այսպէս զսա կարգեալ գտաք ի յուշմագունէ և ընթերցասիրէ ունեմնէ Ասորւոյ»:

⁷Ա. Գարագաշեան, Զննական պատմութիւն Հայոց, մասն Ա, 1895, Թիֆլիս, էջ 133:

⁸Բարդուղիմէոս եպիսկ. Վերդեան (ճուղուրեանց), Խորենացին Ե դարի առաջին քառորդից մատենագիր, Վաղարշապատ, 1908, էջ 11:

մութեան մէջ... ոչ թէ սբ. Գրքից, որը «գիրսն ի բաց հատեալ յինքն սեպհական ազգ՝ ելիք զայլոցն իբր զարհամարհելեացն եւ իւրոց անարժան կարգելոց բանից: Զորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք՝ որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւաստին ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենեւին անսուտ»¹: Այս տեսակետից Բ. եպիսկոպոս ճուղուրյանցը ուշադրութիւն է դարձրել «ամենայն ի ժամանակագրացն» Պատմահոր արտահայտութեանը, կարծելով, որ սբ. Գրքից տարբերվող տոհմաբանութեան այսպիսի կարգի համար Մովսեսն խորենացու սկզբնաղբյուրը հին «ժամանակագիրներից» է եղել²:

Բարձր գնահատելով Մովսեսն խորենացու գիտական ժառանգութիւնը և նրան անվանելով Զայ Զերոդոտոս (Hérodote arménien)³ Վ. Լանգլուան հատկապէս ընդգծել է պատմութեան մեջ նրա ներդրումը, այն է՝ «մեզ է փոխանցել խալդեայի (Chaldée), Սիրիայի (Ասորիք՝ Syrie), Զունաստանի հին գրականութիւնից հատվածներ, որոնք լույս են սփռել նախաքրիստոնեական և քրիստոնեական դարաշրջանների վրա: Մովսեսը միշտ վեր էր իր ժամանակներում իշխող զաղափարներից, իր դարի նախապաշարմունքներից և նա շատ մեծ քայլ է կատարել իր հայրենիքի պատմութեան ուսումնասիրութեան գործում»⁴:

Վ. Լանգլուան Մովսեսն խորենացու «Պատմութիւն Զայոց» երկի հետազոտութիւնը կատարելիս՝ պատմագիտութիւնը դիտարկել է պատմափիլիսոփայութեան լույսի ներքո՝ կարևոր ներդրում կատարելով հայագիտութեան բնագավառում: Այսպիսով՝ Վիկտոր Լանգլուան կարևորել է Պատմահոր պատմագիտական հայացքներն՝ ազգային և համամարդկային արժեքների ներդաշնակման համատեքստում:

¹Մովսեսն խորենացի, Պատմութիւն Զայոց, էջ 17:

²Բ. ճուղուրեանց, նշվ. աշխ., էջ 11-12:

³Զատկանշական է, որ է. Պիշարը Մովսեսն խորենացու վերաբերյալ իր ակնարկում նրան անվանում է հայ Զոմերոս (Homère arménien), C. E. Pichard, Essai sur Moïse de Khoren, Paris, 1866, p. 9.

⁴V. Langlois, Etude ..., p. 300, 367.

**АЛИС ДУМИКЯН
ИИ НАН РА**

**ОЦЕНКА «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ В
ИССЛЕДОВАНИЯХ ВИКТОРА ЛАНГЛУА**

РЕЗЮМЕ

Французская арменоведческая школа в XIX веке развивалась на основе традиций армянской классической историографии и сопоставления материалов выявляемых и расшифрованных клинописных надписей. В сфере историографических исследований важное место предоставлялось переводу армянских источников, создавая определенные предпосылки для разработки концептуальных подходов. В исследовании истории Армении значительный вклад имеют в особенности французские арменоведы Сен Мартен, Виктор Ланглуа, Мари Броссе, Эдуард Дюлорье, которые обращались к сочинению Мовсеса Хоренаци «История Армении» в аспекте исследования историко-географических, политических и духовно-культурных вопросов.

Историографическую важность источниковедческой основы сочинения Хоренаци В. Ланглуа обусловил содержащимися в нем исключительными сведениями, «сохранившими память о фактах, оставшихся неизвестными для античных классических авторов и передал нам отрывки из утерянных греческих и халдейских (т.е. вавилонских-А. Д.) сочинений».

Критику сочинения Мовсеса Хоренаци некоторыми учеными в XIX в. В. Ланглуа объяснял игнорированием ими действительной картины доминирующих идей в эпоху Хоренаци. С точки зрения религиозной онтологии концепцию Хоренаци о генезисе армянского этноса, В. Ланглуа обуславливал обращением к этническим корням в духовном аспекте.

В. Ланглуа подходил к изучению генезиса восточных христианских народов с точки зрения синкретизма и, обращаясь к Библии как к историческому источнику, этим объяснял методологическую общность в исследовании разных генеалогий. В настоящем применении синкретического метода также свидетельствует, что религиозно-философские разработки исследования истории во многом были обусловлены понятиями, разработанными в XIX в.

В. Ланглуа, оценивая научное наследие Мовсеса Хоренаци и его вклад в историографию, изучил «Историю Армении» в историко-философском аспекте, что является важным вкладом в арменоведение.